

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ТА СОЦІОЛОГІЧНІ СТУДІЇ**Проблеми моделювання особистості
практичного психолога в системі
фахової підготовки****Наталія ТОКАРЄВА,***кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри загальної та вікової психології*

Сучасні інтеграційні процеси в Україні зумовлюють впровадження європейських норм і стандартів в освітньо-виховний процес, перехід до динамічної ступеневої системи підготовки фахівців із високою загальною та професійною культурою. Реорганізація чинних педагогічних систем передбачає, зокрема, перехід від тотальної уніфікації, усталених стереотипів, неефективних шаблонів до творчої ініціативи й індивідуальної відповідальності педагогів у проектуванні й організації педагогічного процесу, орієнтованого на формування готовності особистості до гнучкої поведінки, пошукової активності з метою задоволення потреби в новій інформації, розширенні власного досвіду.

Особливої актуальності ці тенденції набувають у контексті професійного становлення практичних психологів, для яких сферою докладання фахових зусиль є особлива інтенція – особистість іншої людини, що потребує реалізації особистісно орієнтованого підходу, розвитку суб'єктності, індивідуальності.

Варіативний характер психічного розвитку особистості у змінних умовах життєдіяльності зумовлює необхідність переосмислення головних механізмів і закономірностей її функціонування в нових соціальних умовах, професійного становлення в системі підготовки спеціалістів у вищих навчальних закладах. Вивченню цього питання в науковій літературі присвячено велику кількість праць, у яких аналізується широкий спектр проблем: роль теоретичної підготовки професіонала (М.О. Амінов, Д.Б. Богоявленська, В.Г. Панок, Н.І. Пов'якель, Н.В. Чепелева та ін.); роль самоактуалізації особистості у становленні професійної компетентності фахівця (Н.Р. Бітянова, О.Ф. Бондаренко, А.Маслоу та ін.); діалогічно орієнтований підхід до формування творчої особистості професіонала-психолога (С.Л. Братченко, П.П. Горностаї, Г.А. Ковальов, Т.А. Флоренська та ін.) тощо. Проте процес професіоналізації студентів, що навчаються за спеціальністю «Практична психологія» у педагогічних

вищих навчальних закладах, потребує систематичного регулювання. Це пов'язано передусім із необхідністю моделювання деонтологічного профілю психолога, формуванням професійної спрямованості студентів уже на ранніх етапах фахової підготовки. Досвід роботи дає змогу стверджувати, що без цілеспрямованого моделювання особистісного конструкта практичного психолога в контексті профільної підготовки фахівця досягнення позитивних результатів є малоімовірним.

За визначенням Дж. Келлі, особистісний конструкт – це ідея або сентенція, яку суб'єкт використовує для осмислення, інтерпретації чи прогнозування власного досвіду, життєвого вибору. Це біполярна суб'єктивна вимірювальна шкала, що реалізує одночасно дві функції: узагальнення (встановлення подібності) і протиставлення (встановлення відмінностей). Як спосіб диференціації об'єктів конструкти можна застосовувати для оцінювання реальних об'єктів, конкретних ситуацій, іншої людини, яка перебуває в певній рольовій позиції, тощо.

Визначення науково-організаційних засад моделювання деонтологічних установок практичних психологів ґрунтується на принципі системного моделювання у форматі психологічної науки. У

цьому контексті в основі професійної підготовки практичних психологів – процес системного моделювання особистісних конструктів фахівця, які є детермінованими деонтологічними установками і спричиняють особистісне змінювання суб'єкта. Під особистісним змінюванням, згідно з П.В. Лушиним, розуміють міжсистемний перехід до нових можливостей нової ідентичності. Цей процес відбувається під час переживання людиною кризового досвіду.

У цій статті представлено досвід реалізації стратегії моделювання і визначення перспектив комунікативного моделювання особистісних конструктів під час підготовки практичних психологів. Вивчення процесу формування теоретичної (концептуальної) моделі деонтологічного конструкта фахівця було розпочато з визначення основних етапів персоналізації суб'єкта в нових умовах життєдіяльності. Основними етапами можна вважати такі:

- дисоціацію, або руйнування елементів ідентичності (або особистісного конструкта), що суперечать новим вимогам до соціально-рольової поведінки суб'єкта;

- невизначеність уявлень про шляхи конструювання нових особистісних (або деонтологічних) конструктів;

- моделювання нових конструктів на підставі особистісного змінювання і конструювання нової ідентичності.

На етапі пілотажного дослідження особливостей моделювання особистісних конструктів фахівця на стадії професійної підготовки увагу було спрямовано на мотивацію вибору професії практичного психолога респондентами. Мотивація є провідним чинником регуляції активності, що спрямовує діяльність і, зокрема, зумовлюючи її успішність та емоційно-сміслову значущість.

З метою визначення рівня осмисленості вибору професії практичного психолога було проведено опитування серед студентів Криворізького державного педагогічного університету. Вибірку склали 59 студентів I курсу природничого факультету, додатковою спеціальністю яких є «Практична психологія». Дослідження виявило відсутність чітких уявлень студентів-першокурсників про майбутню діяльність і, зокрема, про вимоги до особистості психолога-професіонала. У моделях самокатегоризації респондентів домінують суб'єктивні параметри ідентифікації, простежуються сподівання першокурсників, що вивчення психології допоможе їм розв'язати власні проблеми: «Психологія дає можливість пізнати себе та інших», «Психологія дає змогу навчитися керувати своєю поведінкою» тощо. Це зумовлює необхідність проведення психокорекції характерологічного профілю студентів у процесі навчання, що ускладнює підготовку фахівців.

Серед основних репрезентованих у межах вибірки мотивів вибору професії практичного психолога можна умовно виокремити чотири категорії:

- особистісно орієнтовані мотиви (вища освіта, кар'єра, престижність професії тощо);

- професійно орієнтовані мотиви (знання, бажання допомагати людям, інтерес до предмета тощо);

- соціально контрольований вибір (тиск батьків, родичів, поради вчителів, прагнення позбутися особистих проблем);

- випадкові чинники (не вступив до іншого ВНЗ, вирішив вступати до цього ВНЗ «за компанію» з друзями тощо).

Студенти зазначали, що, обираючи професію, вони керувалися бажанням допомагати людям – 27,6% респондентів, зацікавленістю причинами поведінки людей, прагненням зрозуміти їхні вчинки – 38%. Лише 5% респондентів пояснили детермінованість вибору виконанням науково-дослідної праці з психології протягом навчання у школі. Значна кількість студентів при виборі фаху практичного психолога орієнтувалася на прагнення розкрити себе, спробувати розв'язати власні проблеми (комплекси, труднощі у спілкуванні, самотність, тривожність тощо) – 17,3% респондентів. Серед мотивів відзначали також популярність, престижність професії психолога у суспільстві – 17,2% респондентів, інтерес до тестів (16% респондентів). Проте вже після першого семестру навчання в педагогічному університеті 83% студентів змінили свої уявлення щодо практичної психології, 89% усвідомили складність фахової підготовки і необхідність значних зусиль для вивчення дисциплін психологічного циклу. Це свідчить про досить високу динаміку особистісних змін на етапі дисоціації, або руйнування елементів ідентичності майбутнього фахівця. Проте подальші дослідження виявили уповільнення процесу моделювання нових конструктів професіоналізації, невизначеність уявлень про шляхи конструювання нових особистісних (або деонтологічних) конструктів протягом тривалого часу.

Подальший аналіз означеної проблеми передбачав визначення особливостей образно-понятійної «Я»-моделі в професійному контексті майбутніх психологів. Було використано методики вільного опису, самооцінювання й експертних оцінок, що дали змогу виявити значущі особистісні характеристики психолога-фахівця, наявні в парадигмі особистісних форматів респондентів. Отже, найголовнішими характеристиками психолога студенти-першокурсники вважають професійні знання, доброзичливість, уважність, стриманість та комунікабельність. Менш значущими – впевненість, емоційну стабільність, неупередженість.

Задля об'єктивного аналізу отриманих даних було використано відомості про деонтологічний профіль практичного психолога, представлений у спеціальній літературі. Так, зокрема, Комітет з підготовки в галузі клінічної психології при Американській психологічній асоціації у переліку особистісних якостей ефективного консультанта або психотерапевта в першому пункті називає неординарні інтелектуальні здібності та розсудливість. Не на останньому місці в переліку такі якості, як

Таблиця 1

Характерологічні профілі практичного психолога (моделювання уявлень студентів)

Значущі характерологічні властивості фахівця	Уявлення студентів I курсу (оцінка значущості за 10-бальною шкалою)	Уявлення студентів III курсу (оцінка значущості за 10-бальною шкалою)	Уявлення студентів IV курсу (оцінка значущості за 10-бальною шкалою)
Емпатія	3,1	4	3,29
Тактовність	2,24	1,75	2,1
Комунікабельність	4,4	2,89	3,79
Рефлексія	5	4,5	6,25
Емоційність	8,25	6,4	4,79
Організованість	6,79	5,25	5,5
Відповідальність	10	9,1	8,5
Інтелект	1,75	3,25	3
Толерантність	6,9	8	7,1
Впевненість	7,64	7,1	5,75
Уважність	3	2,25	1,25
Спокійність	9,15	10	9,25

готовність узяти на себе відповідальність і самоконтроль [1, с. 90, 91]. В Етичному кодексі психолога, прийнятому на I Установчому з'їзді Товариства психологів України (від 18.12.1990 р.), наголошується на компетентності практичного психолога, на його особистісній та професійній відповідальності за свої дії [2, с. 504–509]. Отже, в уявленні студентів-першокурсників після формування першого враження про обраний фах і уточнення орієнтовних фреймів професійного самовизначення склалася неадекватна модель майбутньої професії, яка без цілеспрямованої корекційно-моделюючої діяльності викладачів вищого навчального закладу може лишитися незмінною до кінця навчання.

З метою уточнення цієї тези було проведено порівняльне дослідження серед студентів різного терміну навчання. Вибірку склали 29 студентів I курсу природничого факультету, 54 студенти III курсу філологічного факультету і 18 – IV курсу педагогічного факультету, додатково спеціальністю яких є «Практична психологія». Респондентам було запропоновано проранжувати значущість особистісних характеристик психолога (див. табл. 1). Аналіз отриманих даних свідчить про відносну стабільність уявлень респондентів щодо деонтологічного профілю практичного психолога. Спостерігається певна позитивна динаміка в оцінюванні значущості таких властивостей фахівця-психолога, як емоційність, організованість, уважність та відповідальність. Водночас знижується ранг інтелекту в характерологічному профілі практичного психолога серед респондентів IV курсу, що суперечить логіці самозмінювання особистісних конструктів у професійному становленні суб'єкта.

Парадоксальними виявилися також результати дослідження механізмів захисту у студентів за методикою Плутчика – Келлермана – Конте. З'ясувалося, що найбільш репрезентативним механізмом

захисту у майбутніх фахівців із практичної психології є механізм проєкції (зафіксований як найбільш значущий у 51% респондентів), що зумовлює проєктування на іншу людину власних негативних думок та переживань. Стандартизовані і закріплені в досвіді особистості механізми захисту створюють пріоритетні канали реагування суб'єкта в певній ситуації. Домінування механізму проєкції спричиняє, зокрема, суб'єктивізм у роботі з клієнтом, що порушує інтереси людини, яка звертається до психолога за допомогою. Отже, наявний ментальний досвід студентів, що навчаються за спеціальністю «Практична психологія», не передбачає успішної професійної діяльності без корекційно-розвивальної роботи, спрямованої на моделювання їх особистісних конструктів.

Усвідомлення необхідності змінювання, потреба в самореалізації, що формується на першому етапі моделювання деонтологічного профілю фахівця-психолога, не знаходять адекватного підкріплення протягом навчання студентів за наявної системи підготовки практичних психологів, що гальмує формування професійної ідентичності фахівця. За таких умов не розвивається здатність майбутніх психологів до переживання досвіду особистісного змінювання, що зумовлює неготовність до постійного розширення та ревізії особистісної і професійної моделі реальності.

Особистісний досвід суб'єкта в когнітивному розумінні передбачає врахування його фіксованих форм (те, що людина засвоїла в минулому), оперативних (те, що відбивається в ментальному досвіді людини в актуальний момент часу), а також потенційних (те, що з'явиться в ментальному досвіді як новоутворення в майбутньому). Відповідно інформація, яка є в минулому досвіді суб'єкта, має значення не лише сама по собі, а й щодо нинішнього і майбутнього досвіду [4].

Одним із варіантів побудови адекватного особистісного конструкта можна вважати комунікативне програмування «Я»-концепції особистості, в результаті якого відбувається перебудова індивідуального пізнавального досвіду (особистісне змінювання), що приводить до появи адекватних ситуації продуктів успішної діяльності суб'єкта. У процесі комунікативного програмування особистісного життєвого сценарію (ментального досвіду) людини породжує інформаційні блоки-повідомлення, що охоплюють знакові (вербальні і невербальні) й аналогові (діяльнісні, контекстні, емоційно-експресивні) компоненти, і є необхідними у певній ситуації. Змодельований і зафіксований в особистісному досвіді конструкт впливає на свідомому й несвідомому рівнях на оточення людини і забезпечує специфіку соціального сприймання і самосприймання суб'єкта.

Комунікативне програмування особистісних конструктів передбачає вибір найбільш сприятливих форматів, що забезпечують ефективність функціонування людини (формат – це найбільш адекватний каналу комунікації та очікуванням соціуму тип поведінки особистості). На практиці використовують два типи форматів: особистість є суб'єктом дії: вона говорить, демонструє тощо (самопрезентація); особистість є об'єктом дії: про неї говорять, її поведінку аналізують (зовнішня презентація, що зумовлює соціальний вплив). Ментальна самопрезентація – це актуальний розумовий образ власного «Я» (суб'єктивна форма відображення персональних конструктів), елемент оперативної форми ментального досвіду, що змінюється залежно від ситуації та інтелектуальних зусиль суб'єкта в процесі ментальної репрезентації.

Можливості комунікативного програмування особистісних конструктів практичного психолога у форматі фахової підготовки ґрунтуються на таких концептуальних положеннях: законі генези розвитку Л.С. Виготського, за яким будь-яке внутрішнє психічне є перетворене, інтеріоризоване зовнішнє, спочатку психічна функція виявляється як інтерпсихічна, потім як інтрапсихічна; теорії поетапного формування розумових дій П.Я. Гальперіна, в межах якої розмежовуються дві частини засвоюваної дії: її розуміння (орієнтовна частина) й уміння її виконувати (виконавча частина); гіпотезі Л.М. Фрідмана, згідно з якою психологічним змістом мислення є процес динамічного моделювання зовнішніх об'єктів розумової діяльності, що полягає у створенні потоку розумових (а іноді і зовнішніх) моделей вихідного об'єкта та їх мисленнєвого вивчення – співвіднесення з метою розумової діяльності [3, с. 24]. Означені положення дають змогу стверджувати, що прогнозування перспектив становлення професійної ідентичності майбутніх психологів можна оптимізувати лише за умови когнітивної інтервенції (змінювання мисленнєвих стратегій особистості), важливими засобами якої є створення необхідної орієнтовної основи формування

особистісного конструкта фахівця (презентації орієнтирів деонтологічного профілю практичного психолога і раціонального їх засвоєння у процесі особистісного змінювання суб'єкта) та моделювання адекватної навчальної ситуації, спрямованої на закріплення деонтологічного профілю спеціаліста.

Моделювання конструктів поведінки майбутнього фахівця потребує цілеспрямованого застосування комплексу формуючих вправ, що дасть можливість адекватно трансформувати «Я»-схеми особистості, які впливають на здобуття й інтерпретацію нової інформації про себе й інших людей. «Я»-схеми (або особистісні формати) – це динамічні когнітивні узагальнення особистості щодо власного «Я», зумовлені минулим досвідом, що організують і спрямовують процес опрацювання суб'єктивно значущої інформації.

Беручи за основу класифікації формуючих вправ особливості набуття вмій та навичок, можна виокремити такі їх види:

- **структурні вправи**, що дають змогу сформувати необхідний особистісний конструкт суб'єкта: *імітаційні* вправи (забезпечують надання зразків для наслідування); *вправи-доповнення* (передбачають роботу з наданими зразками і логічне завершення ситуації); *конструктивні* вправи (створення і розв'язання проблемних ситуацій тощо);

- **оперативні вправи**, що сприяють формуванню знань, умінь, навичок: *трансформаційні* вправи (призначені для набуття навичок роботи із змінними ситуаціями, наприклад, переорієнтування деструктивної конфліктної ситуації у конструктивну); *програмовані* вправи (забезпечують засвоєння алгоритму поведінки в певній ситуації);

- **тренінгові вправи**, що передбачають тренування і закріплення комунікативних навичок педагога або практичного психолога на практиці.

Результативність комунікативного моделювання «Я»-схем особистості і професійно значущих форм поведінки фахівця системи освіти залежить від гуманістичної спрямованості навчання. Комунікативне програмування конструктів особистості детерміноване багатьма чинниками, що дають змогу впливати на моделювання власного ментального простору особистості: надситуативним характером активності; домінуванням індивідуалізації у психічному розвитку; творчим, гнучким програмуванням життєвих сценаріїв; потребою в отриманні нової інформації, нових знань; наявністю почуття «творчого дискомфорту».

Головним джерелом виникнення задачі комунікативного програмування особистісних конструктів під час підготовки практичних психологів є проблемні ситуації. Моделювання необхідного формату особистісного конструкта суб'єкта в цьому контексті потребує цілеспрямованого педагогічного супроводу з метою управління правильністю формування дії та уникнення помилок.

Залежно від рівня проблемності й індивідуальних особливостей людини, від розвитку мислення

і життєвого досвіду аналіз проблемної ситуації, як зазначає Л.М. Фрідман [там само, с. 22], може відбуватися по-різному:

- сприймаючи стан проблемності як суто негативний і не маючи достатньої наполегливості у досягненні поставленої мети, суб'єкт відмовляється від неї, а отже, виходить із проблемної ситуації;

- суб'єкт шукає в минулому досвіді (пам'яті) аналогічну ситуацію, щоб швидше вирішити її відомими засобами; це може призвести до створення хибної моделі ситуації;

- суб'єкт детально аналізує ситуацію, виявляє всі її складові частини, зв'язки між ними, характер перешкоди. Синтез такого систематичного аналізу суб'єкт закріплює за допомогою символічного мовлення і тим самим створює знакову модель проблемної ситуації – задачу. А отже, вона може виникати як результат процесу моделювання проблемної ситуації суб'єктом цієї ситуації.

Формування навичок свідомого аналізу проблемної ситуації і конструктивного її вирішення засобами моделюючого впливу може бути одним із способів моделювання особистісних конструктів практичного психолога в комплексі фахової підготовки. Центральним елементом проблемної ситуації є суб'єкт, тому її не можна передати іншому суб'єкту. Однак задача – це вже знаковий об'єкт, який можна передавати іншому суб'єкту [там само]. Тому досвід активного використання навчальних психолого-педагогічних задач під час вирішення проблемних ситуацій є необхідним елементом фахової підготовки практичного психолога.

Суб'єкт повинен володіти такими засобами: системою загальних і спеціальних (для цієї галузі знань) евристичних схем пошуку вирішення завдань, що засвоюються суб'єктом у процесі навчання; системою теоретичних і практичних знань та вмінь у тій галузі, в межах якої може бути вирішено завдання (до цієї системи входять алгоритми розв'язання різних видів задач і особистий досвід суб'єкта); системою логічних правил виведення і перетворення [там само, с. 23].

Процес цілеспрямованого моделювання особистісних конструктів практичного психолога під час навчання у вищих закладах освіти передбачає активне особистісне змінювання майбутнього спеціаліста, модифікацію характерологічного профілю відповідно до його професійної деонтології. Цей процес можна оптимізувати засобами когнітивної інтервенції, спрямованої на формування орієнтовної основи моделювання особистісних конструктів практичного психолога. Проте означений цілеспрямований вплив на комплекс самозмінення суб'єкта професійної соціалізації потребує введення пропедевтичних спецкурсів та комплексу тренінгових занять до системи навчання першокурсників, що мали б на меті не лише оптимізацію адаптації студентів до навчання у ВНЗ, а й створювали б адекватні орієнтири моделювання особистісних конструктів професіонала. А саме: введення до

ментального досвіду таких компонентів ефективного спілкування, як емпатія, емпатійне розуміння, зворотний зв'язок, соціально-психологічна рефлексія, комунікативні стратегії тощо, створення відповідних умов для позитивної самопрезентації суб'єкта в ментальному просторі особистості, що сприятиме актуалізації потенціалу особистості під час вирішення проблемних ситуацій у фаховій підготовці психолога.

Отже, становлення компетентного конкурентоспроможного практичного психолога потребує комплексного підходу до його професійної підготовки, що передбачає поєднання когнітивного і деонтологічного впливів.

Література

1. Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс. – СПб.: Питер, 1996. – 684 с.
2. Основи практичної психології / В.Панок, Т.Титаренко, Н.Чепелева та ін.: Підручник. – К.: Либідь, 1999. – 536 с.
3. Фрідман Л.М. Моделирование в психологии и психология моделирования // Вопросы психологии. – 1977. – №2. – С. 15–27.
4. Шилков Ю.М. Гносеологические основы мыслительной деятельности. – СПб., 1992. – 258 с.

Анотації

Наталія ТОКАРЕВА

Проблеми моделювання особистості практичного психолога в системі фахової підготовки

У статті представлено досвід реалізації стратегії моделювання і визначення перспектив комунікативного моделювання особистісних конструктів під час підготовки практичних психологів.

Ключові слова: практична психологія, особистісний конструкт, деонтологічний профіль, моделювання.

Наталья ТОКАРЕВА

Проблемы моделирования личности практического психолога в системе профессиональной подготовки

В статье представлен опыт реализации стратегии моделирования и определения перспектив коммуникативного моделирования личностных конструктов в процессе подготовки практических психологов.

Ключевые слова: практическая психология, личностный конструкт, деонтологический профиль, моделирование.

Nataliya TOKARYEVA

Problems of modelling of practical psychologist's individuality in the system of professional training

The experience of the realization of the strategies modelling and definition of the communicative modelling's perspectives of the individual constructs while practical psychologists' training is considered in the article.

Keywords: practical psychology, individual construct, deontological profile, modelling.